

Marcin Jamroży*

CENY TRANSFEROWE A RYZYKO PODWÓJNEGO OPODATKOWANIA

TRANSFER PRICING AND THE RISK OF DOUBLE TAXATION

Summary

This paper aims to analyze the tax consequences of transfer pricing between associated enterprises in cross-border transactions. The income adjustment made in only one country can result in international economic double taxation of the transferred part of income, that is both at the level of enterprise whom the income has been attributed to and at the level of the associated enterprise. The risk of double taxation is essentially lowered, although not always eliminated, in transactions between associated enterprises from EU Member States, for the possibility of the corresponding adjustment to income in the other country where the transferred income had been actually taxed.

1. Uwagi wstępne

W wyniku globalizacji i internacjonalizacji gospodarek narodowych powstają coraz bardziej złożone problemy podatkowe. Wynikają one w szczególności z potrzeby rozgraniczenia dochodów uzyskiwanych przez przedsiębiorstwa międzynarodowe pomiędzy poszczególne jurysdykcje podatkowe państw, na obszarze których prowadzą one działalność gospodarczą. Podatkowa problematyka cen transferowych jest ściśle związana ze zjawiskiem przerzucania dochodów [np. Bem 1997, s. 1].

Podmioty powiązane (kapitałowo lub osobowo) rozliczają świadczenia pomiędzy sobą z reguły według umownie uzgodnionych cen. Z cywilistycznego punktu widzenia świadczenie jednej ze stron ma być odpowiednikiem świad-

* dr, Katedra Finansów Przedsiębiorstwa, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.

czenia drugiej, co nie oznacza jednak, że świadczenia muszą być obiektywnie ekwiwalentne: w tej mierze decyduje element subiektywny, tj. ocena samych stron. W wyniku ustalania w umowie zawyżonych bądź zaniżonych cen za świadczenia wzajemne możliwe jest wykorzystywanie różnic w opodatkowaniu, istniejących pomiędzy poszczególnymi państwami. Przerzucanie dochodów następuje z reguły do państw z efektywnie niższym obciążeniem podatkowym. Niewykluczone są jednak przesunięcia dochodów do krajów wprawdzie z efektywnie wyższym opodatkowaniem, lecz przykładowo z korzystniejszym uregulowaniem pokrywania strat w sytuacji, gdy spółka mająca tam siedzibę dysponuje znacznymi kwotami straty do przeniesienia, względnie przewidywane jest poniesienie straty w następnych latach podatkowych.

W artykule poddano analizie skutki podatkowe stosowania cen transferowych przez podmioty powiązane. Rozważania koncentrują się wokół aspektów międzynarodowych *transfer pricing*, tj. stosowania cen transferowych pomiędzy spółkami polskimi i zagranicznymi, wchodzącymi w skład struktury koncernowej (podmioty powiązane). Dokonanie korekty dochodu przez państwo, któremu groziło uszczuplenie wpływów podatkowych, może prowadzić do międzynarodowego podwójnego - w sensie ekonomicznym - opodatkowania przerzuconej części dochodu, tj. zarówno przez podatnika, któremu przypisano dochód, jak i przez podmiot z nim powiązany. W artykule przedstawiono możliwości zmniejszania, a nawet eliminacji ryzyka podatkowego, zwłaszcza poprzez (korespondującą) korektę wysokości podatku w państwie, w którym (przesunięty) dochód faktycznie został wykazany i opodatkowany.

2. Funkcje cen transferowych

Z podatkowego punktu widzenia za ceny transferowe uważa się ceny, po których przedsiębiorca dostarcza towary albo wartości niematerialne lub prawne, względnie świadczy usługi dla podmiotów powiązanych [np. Krasnodebski 1998, s. 1]. W ekonomii zakres stosowania cen transferowych jest szerszy. Ustalanie cen transferowych następuje nie tylko w rozliczeniach pomiędzy prawnie samodzielnymi podmiotami koncernu bądź organizacyjnie wydzielonymi częściami przedsiębiorstwa (zakładami), ale również pomiędzy poszczególnymi stanowiskami kosztów w danym przedsiębiorstwie (miejscami powstawania kosztów). Z ekonomicznego punktu widzenia dolną granicę ceny transferu wewnętrznego powinny stanowić krańcowe koszty wytworzenia kolejnej jednostki świadczenia w przedsiębiorstwie. Na ustalenie ceny transferu wewnętrznego wpływ ma zakres uprawnień posiadany przez jednostkę dokonującą transferu: czy jest to np. ośrodek kosztów, czy też ośrodek rentowności [Sojak 2001, s. 11].

Z podatkowego punktu widzenia na czoło wysuwa się funkcja podziału dochodu cen transferowych [np. Jamroży 2005, s. 7]. Przy ustalaniu cen transfero-

wych przez podmioty powiązane istnieje pewien margines swobody decyzyjnej, odgrywający zasadniczą rolę w aspekcie planowania podatkowego, ukierunkowanego na (relatywne) minimalizowanie obciążeń podatkowych. Umówione ceny decydują o przychodach i kosztach poszczególnych spółek koncernu międzynarodowego, a w konsekwencji o tym, jak rozkłada się terytorialnie dochód koncernu (jako całości) i w jakiej wysokości zostanie opodatkowany. Ceny transferowe nie mają natomiast wpływu na łączny dochód przed opodatkowaniem koncernu, pozostający na niezmienionej wysokości, niezależnie od ustaleń cenowych we wzajemnych rozliczeniach [np. Brzeziński 1997, s. 193]. Polityka „odpowiednich” cen transferowych może stanowić ważny instrument osiągnięcia korzyści podatkowych w koncernie jako całości.

Z funkcją podziału dochodu wiąże się blisko funkcja ewidencyjna cen transferowych, której refleksem jest autonomiczne ustalanie zysku (względnie dochodu podatkowego) w spółkach bądź ewentualnie jednostkach niesamodzielnych (zakładach), wchodzących w skład koncernu.

Podstawową funkcją cen transferowych, zwłaszcza z ekonomicznego punktu widzenia, jest również funkcja sterowania. Można wyodrębnić z niej funkcję kontrolną (porównywanie wyniku planowanego z rzeczywistym), funkcję planowania (podejmowanie decyzji zgodnych z przyjętym budżetem) czy funkcję koordynacyjną (decentralizacja procesów decyzyjnych).

3. Pierwotna korekta dochodu

Uzasadnionym interesem fiskalnym każdego z państw jest opodatkowanie takiej części dochodu koncernu międzynarodowego, która została wygospodarowana na obszarze podlegającym jego jurysdykcji podatkowej. Jeżeli koncern międzynarodowy, dążąc do zmniejszenia całkowitego obciążenia podatkowego, dokona manipulacji wysokością cen transferów wewnętrznych, może dojść do uszczuplenia (lub *vice versa*) bazy podatkowej w poszczególnych państwach. W celu wygenerowania oszczędności podatkowych wykorzystywane jest przede wszystkim położenie (np. w raju podatkowym) lub cechy podmiotowe (np. zwolnienia) podmiotów powiązanych.

Państwo, na obszarze jurysdykcji którego dochodzi do zmniejszania dochodów podatkowych, dokonuje z reguły (tzw. pierwotnej) korekty dochodu, w taki sposób, aby w transakcjach pomiędzy podmiotami powiązаныmi nie znajdowały odzwierciedlenia „warunki wynikające z tych powiązań”. Należy podatek organy podatkowe lub organy kontroli skarbowej danego państwa określają od dochodu określonego w drodze szacunku, na podstawie metod dopuszczonych przez prawo podatkowe. Należy przy tym wyraźnie odróżniać pozycję prawną podmiotu jako podmiotu powiązanego, która nie stanowi sama przez się podstawy do korekty dochodów, oraz wykorzystywanie powiązań w celu przerzu-

ciania dochodów. W wyniku określenia dodatkowej kwoty dochodów przez organy podatkowe dochodzi do międzynarodowego podwójnego opodatkowania tej części dochodu w sensie ekonomicznym - w wyniku nałożenia porównywalnych podatków w dwóch państwach na różnych podatników z tytułu tego samego przedmiotu opodatkowania.

W polskim prawie podatkowym pierwotna korekta dochodu znalazła ustawową regulację w art. 11 ust. 1-3 ustawy z 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych (Dz. U. z 2000 r., Nr 54, poz. 654 ze zm.; dalej: updop) oraz odpowiednio art. 25 ust. 1-3 ustawy z 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych (Dz. U. z 2000 r., Nr 14, poz. 176 ze zm.; dalej: updf). Korekcie podlega, najogólniej, dochód przierzucany na podmiot powiązany na skutek wykonania na jego rzecz świadczenia, na warunkach odbiegających od rynkowych. Dochód oraz należny podatek podatnika wykazującego zaniżone zobowiązanie podatkowe określa się wówczas bez uwzględnienia warunków wynikających z istniejących powiązań o charakterze kapitałowym lub organizacyjnym. Dopełnieniem regulacji materii ustawowej jest rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 10 września 2009 r. w sprawie sposobu i trybu określania dochodów osób prawnych w drodze oszacowania oraz sposobu i trybu eliminowania podwójnego opodatkowania osób prawnych w przypadku korekty zysków podmiotów powiązanych (Dz. U. Nr 160, poz. 1268). Odpowiednie rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 10 września 2009 r. dotyczy również osób fizycznych (Dz. U. Nr 160, poz. 1267).

Źródłem regulacji podatkowych, dotyczących korekty pierwotnej, jest również art. 9 umów o unikaniu podwójnego opodatkowania, opartych na Konwencji Modelowej OECD (dalej: „KM-OECD”). Postanowienia umów podatkowych nie powodują powstania (czy też rozszerzenia) obowiązków podatkowych, określanych wyłącznie przepisami wewnętrznego prawa podatkowego każdego z państw-stron umowy. Oznacza to, że art. 9 ust. 1 KM-OECD nie stanowi samoistnej podstawy prawnej dla przypisania przierzucanych zysków, o czym świadczy użycie zwrotu „...mogą być uznane za zyski...”. Postanowienia te przyznają kompetencję państwu-siedzibie przedsiębiorstwa, którego zyski zostały zaniżone, do dokonania odpowiedniej (pierwotnej) korekty dochodu, ale nie wywołują skutku “self executing”. W braku odpowiednich regulacji wewnętrznych nie byłoby możliwe zwiększenie podstawy opodatkowania podatnika transferującego własne dochody. Znaczenia art. 9 ust. 1 KM-OECD należy upatrywać w szczególności w sytuacji, gdy korekta pierwotna na podstawie przepisów wewnętrznych wykraczałaby poza zakres zastosowania tego przepisu. Moim zdaniem, podatnikowi uprawnionemu na podstawie umowy przysługiwałaby wówczas ochrona przed przypisaniem dodatkowego dochodu, o ile warunki ustalone w transakcji odpowiadałyby zapisanej w art. 9 ust. 1 KM-OECD zasadzie dystansu (ang. *arm's length principle*), tj. warun-

kom, jakie w porównywalnych okolicznościach uzgodniłyby podmioty niezależne. W obowiązującym stanie prawnym warunki dokonywania korekty pierwotnej zapisane w art. 9 ust. 1 KM-OECD oraz w art. 11 ust. 1 updp / art. 25 ust. 1 updf są zbieżne.

Wypada w tym miejscu zasygnalizować, że stosowanie niewspółmiernych cen transferowych może mieć implikacje także w zakresie podatku od towarów i usług (VAT). W sytuacji występowania powiązań pomiędzy kontrahentami organ podatkowy określa wysokość obrotu stanowiącego podstawę opodatkowania na podstawie wartości rynkowej, pomniejszonej o kwotę podatku, jeżeli okaże się, że związek ten miał wpływ na ustalenie wynagrodzenia z tytułu dostawy towarów lub świadczenia usług (art. 32 ustawy z dnia 11 marca 2004 r. o podatku od towarów i usług, Dz. U. Nr 54, poz. 535 ze zm.). Organ podatkowy zajmuje się więc tylko stroną przychodową (obrót).

4. Drugostronna korekta dochodu

Dokonanie pierwotnej korekty dochodu (i w konsekwencji należnego podatku) przez państwo, któremu groziło uszczuplenie wpływów podatkowych, może prowadzić do międzynarodowego podwójnego opodatkowania przerzuczonej części dochodu, tj. u podatnika, któremu przypisano dochód oraz w spółce z nim powiązanej, faktycznie osiągającej ten dochód. Powstaje pytanie, czy i w jaki sposób można zapobiec podwójnemu opodatkowaniu. Umowy w sprawie unikania podwójnego opodatkowania oparte na Konwencji Modelowej OECD przewidują tzw. drugostronną korektę dochodu. Zgodnie z art. 9 ust. 2 KM-OECD, jeżeli umawiające się państwo włącza do zysków przedsiębiorstwa tego państwa i odpowiednio opodatkowuje zyski, od których przedsiębiorstwo drugiego państwa zostało opodatkowane w tym drugim państwie, a zyski w ten sposób włączone są zyskami, które powinno uzyskać przedsiębiorstwo pierwszego umawiającego się państwa, jeżeli warunki ustalone pomiędzy tymi dwoma przedsiębiorstwami byłyby takie, jakie zostałyby ustalone pomiędzy niezależnymi przedsiębiorstwami, to drugie państwo dokona właściwej zmiany w wysokości podatku pobieranego od tych zysków. W komentarzu do Konwencji Modelowej OECD (art. 9 nr 6) podkreśla się, że korespondująca korekta należnego podatku nie następuje “w każdym przypadku”. Państwo, w którym przerzucony dochód ujawnia się, ma dokonać odpowiedniej korekty tylko wówczas, jeżeli uzna, że przypisanie zysku przez administrację skarbową drugiego państwa jest uzasadnione zarówno co do istoty, jak i kwoty.

Norma wynikająca z art. 9 ust. 2 KM-OECD, niezależnie od brzmienia słów w zapisie zawartym w konkretnej umowie o unikaniu podwójnego opodatkowania, w sposób wyraźny ukierunkowana jest na wyeliminowanie podwójnego opodatkowania wynikającego z pierwotnej korekty zobowiązania podatkowe-

go podmiotu powiązanego. Z analizowanego przepisu nie wynika jednak zobowiązanie państwa-strony umowy do obligatoryjnego dokonania korekty drugostronnej. Korekta drugostronna zakłada bowiem uznanie zasadności dokonania korekty pierwotnej przez drugie państwo-stronę umowy bilateralnej. Uzgadnianie stanowisk możliwe jest w ramach procedury wzajemnego porozumiewania (art. 25 KM-OECD). Jednakże procedura ta nie wymusza osiągnięcia porozumienia, a jedynie zobowiązuje właściwe urzędy zainteresowanych państw do podjęcia starań, aby wyeliminować podwójne opodatkowanie.

Eliminacja nieuzasadnionego ekonomicznie zjawiska podwójnego opodatkowania pomiędzy podmiotami z państw członkowskich OECD może odbywać się poprzez (korespondującą) korektę dochodów na podstawie Wielostronnej Konwencji w sprawie eliminowania podwójnego opodatkowania w związku z korektą zysków przedsiębiorstw powiązanych z dnia 23 lipca 1990 r. 90/436/EWG (Dz. Urz. WE L 225 z dnia 20.08.1990 r.) (dalej: Konwencja Arbitrażowa). Konwencja ta zobowiązuje właściwe organy do podjęcia decyzji, która eliminuje podwójne opodatkowanie (w sensie ekonomicznym). Rada Unii Europejskiej i przedstawiciele rządów państw członkowskich przyjęli również Kodeks postępowania wspierającego skuteczne wykonanie Konwencji w sprawie unikania podwójnego opodatkowania w przypadku korekty zysków podmiotów powiązanych (2006/C 176/02; Dz. Urz. UE z dnia 28.07.2006 r.). W każdej fazie procedury określonej w Konwencji Arbitrażowej może dojść do rozwiązania konfliktu; wtedy nie przewiduje się dalszego ciągu postępowania [Gumola 2006, s. 35 i n.]. Konwencja ta przewiduje następujące etapy:

- (1) Zawiadomienie (art. 5 Konwencji Arbitrażowej): na organach skarbowych państwa dokonującego korekty ciąży obowiązek poinformowania w odpowiednim czasie przedsiębiorstwa o zamiarze dokonania korekty zysku, dając mu możliwość przekazania informacji przedsiębiorstwu powiązanemu, a dalej organom skarbowym tego drugiego państwa;
- (2) Postępowanie ugodowe (art. 6 Konwencji Arbitrażowej): przedsiębiorstwo, które uważa, że pierwotna korekta zysków została przeprowadzona niewłaściwie, może w ciągu trzech lat od pierwszego powiadomienia przedstawić swój przypadek właściwemu organowi państwa (ministrowi do spraw finansów). Państwo przyjmujące wniosek ma obowiązek niezwłocznie powiadomić właściwe organy drugiego państwa i dołożyć za porozumieniem z organami drugiego państwa wszelkich starań, aby wyeliminować podwójne opodatkowanie;
- (3) Postępowanie arbitrażowe (art. 7 Konwencji Arbitrażowej): w tej fazie przewiduje się powołanie komisji doradczej (rozjemczej), której zadaniem jest zajęcie stanowiska w sprawie eliminacji podwójnego opodatkowania, jeżeli w ciągu 2 lat od chwili wszczęcia postępowania ugodowego nie zostanie osiągnięte porozumienie w tej sprawie. Komisja

powinna ogłosić swoje stanowisko w ciągu 6 miesięcy od jej powołania. Właściwe organy mogą podjąć decyzję odbiegającą od stanowiska komisji doradczej, ale jeżeli nie dojdą do porozumienia, to stanowisko komisji doradczej staje się wiążące.

Skuteczność procedury ugodowej lub arbitrażowej osłabiają jednak okoliczności zwalniające właściwy organ państwa z rozstrzygnięcia sporu w przypadku:

- zakończenia sprawy prawomocnym orzeczeniem sądu, lub
- gdy postępowanie sądowe lub administracyjne zakończy się wydaniem prawomocnego orzeczenia stwierdzającego, że w związku z *transfer pricing* jedno z przedsiębiorstw podlega „surowej karze”.

Drugostronnej korekty dochodów dotyczy również art. 11 ust. 8b-8d updp (art. 25 ust. 6b-6d updf), zgodnie z którym w sytuacji, gdy dochody podatnika będącego podmiotem krajowym zostaną przez administrację podatkową innego państwa uznane za dochody powiązanego z podatnikiem podmiotu zagranicznego i zaliczone do podlegających opodatkowaniu dochodów tego podmiotu zagranicznego, w celu wyeliminowania podwójnego opodatkowania dokonuje się korekty dochodów podatnika będącego podmiotem krajowym, jeżeli przepisy właściwych umów międzynarodowych, których stroną jest Polska, taką korektę przewidują. Korekta dochodów służy określeniu dochodów podatnika będącego podmiotem krajowym, jakie byłyby przez ten podmiot uzyskane, gdyby warunki handlowe lub finansowe ustalone z podmiotem zagranicznym odpowiadały warunkom, jakie byłyby uzgodnione między podmiotami niezależnymi. W przypadku dokonania korekty drugostronnej właściwy organ podatkowy dokonuje zmiany wysokości zobowiązania podatkowego tego podatnika, w zakresie wynikającym z korekty.

Krytycznie należy ocenić ograniczenie zakresu zastosowania art. 11 ust. 8b updp (art. 25 ust. 6b updf) do przypadków, gdy przepisy właściwych umów międzynarodowych przewidują możliwość takiej korekty. Instytucja drugostronnej korekty zobowiązania podatkowego powinna stanowić środek unilateralny, którego użycie nie byłoby uzależnione od istnienia stosownej umowy bilateralnej. Za takim stanowiskiem przemawia zwłaszcza argument o potrzebie eliminacji niepożądanego zjawiska wielokrotnego opodatkowania tego samego przedmiotu opodatkowania. Natomiast za uzasadnione można byłoby uznać oparcie tego rodzaju rozwiązania na zasadzie wzajemności [Jamroży 2009]. Korekta drugostronna nie odnosi się również do transakcji „krajowych”, realizowanych pomiędzy podmiotami mającymi siedzibę lub zarząd w Polsce.

Przykład

ALFA spółka kapitałowa mająca siedzibę w jednym państwie członkowskim (A) nabywa usługę od BETA spółki kapitałowej (podmiot powiązany) z siedzibą w innym państwie członkowskim (B) według wynagrodzenia ryczał-

towego w wysokości 100 jednostek (cena transferu). Organ podatkowy państwa A zakwestionował cenę transferu w wysokości 100 jednostek, uznając za zgodną z zasadą *arm's length* cenę 80 jednostek, niezależnie od tego, że w państwie B został faktycznie opodatkowany przychód w wysokości 100 jednostek. Podwójne w sensie ekonomicznym opodatkowanie części wynagrodzenia (20 jednostek) może zostać wyeliminowane na podstawie Konwencji Arbitrażowej.

5. Wtórna korekta dochodu

W wyniku korekty pierwotnej opodatkowuje się przerzuconą część dochodu w podmiocie, któremu należy ją przypisać według zasady dystansu (*arm's length principle*). Korekta drugostronna zapewnia adekwatne zmniejszenie obciążenia podatkowego podmiotu z nim powiązanego o kwotę podatku od tej przerzuconej części dochodu. Obydwie korekty ograniczają się jedynie do rachunkowego przypisania dochodu, nie tworząc stanu faktycznego, jaki zaistniałby przy realizacji transakcji w warunkach rynkowych. Nie uwzględniają bowiem okoliczności, że ta część dochodu znajduje się faktycznie w przedsiębiorstwie państwa, które dokonało korekty drugostronnej. Dlatego wtórna korekta dochodu ma służyć opodatkowaniu przerzuconej części dochodu z uwzględnieniem odpowiednich postanowień stosownej umowy bilateralnej.

Zgodnie z art. 9 ust. 2 zd. 2 KM-OECD przy określaniu zmiany zobowiązania podatkowego należy “[brać] pod uwagę inne postanowienia umowy”. Przerzucane dochody należy więc traktować podatkowo wedle reguł znajdujących zastosowanie przy jawnym transferze zysków. W komentarzu do Konwencji Modelowej OECD (art. 9 nr 8) podkreśla się, iż w warunkach rynkowych przeniesienie dochodów (zysków) nastąpiłoby np. w formie dywidendy, należności licencyjnej, czy odsetek od pożyczki. Właściwa kwalifikacja prawna (i wynikające z niej skutki podatkowe, np. podatek pobierany u źródła w przypadku dywidend) zależy od okoliczności konkretnego przypadku [Jamróży 1999, s. 4]. Polskie wewnętrzne prawo podatkowe nie reguluje korekty wtórnej.

6. Uwagi końcowe

Dokonanie korekty dochodu przez państwo, któremu groziło uszczuplenie wpływów podatkowych, może prowadzić do międzynarodowego podwójnego (w sensie ekonomicznym) opodatkowania w przerzuconej części dochodu, tj. zarówno przez podatnika, któremu przypisano dochód, jak i przez podmiot z nim powiązany. Ryzyko podwójnego opodatkowania w wyniku *transfer pricing* jest istotnie zmniejszone, chociaż nie zawsze zostanie wyeliminowane, w stosunkach pomiędzy przedsiębiorcami z różnych państw członkowskich UE, z uwagi na możliwość korespondującej korekty wysokości podatku w państwie, w któ-

rym faktycznie został wykazany i opodatkowany przesunięty dochód. Drugostronna korekta zobowiązania podatkowego powinna być ukształtowana jako środek jednostronny służący unikaniu podwójnego opodatkowania, ewentualnie oparty na zasadzie wzajemności.

Literatura

1. Bem R., *Ceny transferowe*, „Przegląd Podatkowy” nr 1, 1997, s. 1, 10-12.
2. Brzeziński B., *Skutki stosowania cen transferowych w świetle unormowań europejskiego prawa podatkowego*, „Monitor Podatkowy” nr 7, 1997, s. 193-197.
3. Gumola M., *Drugostronna korekta cen transferowych*, „Przegląd Podatkowy” nr 12, 2006, s. 35-46.
4. Jamróży M., *Korekty cen transferowych*, Vademecum Doradcy Podatkowego (publikacja elektroniczna), aktual. 2009.
5. Jamróży M., *Ceny transferowe w planowaniu podatkowym*, Verlag Dashofer, Warszawa 2005.
6. Jamróży M., *Przeciwdziałanie skutkom stosowania cen transferowych*, „Glosa” nr 11, 1999, s. 1-4.
7. Krasnodębski R., *Opodatkowanie podmiotów powiązanych – w umowach zagranicznych*, „Glosa” nr 5, 1998, s. 1-8.
8. Sojak S., *Ceny transferowe. Teoria i praktyka*, PWN, Warszawa 2001, s. 11.